

Temel İslam Kaynaklarında
AHLÂK ve İNŞÂ
-I-

Editörler

Prof. Dr. Adem YERİNDE
Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Saadet ALTAY
Arş. Gör. Mübarek ÖLMEZ

**Temel İslam Kaynaklarında
Ahlâk ve İnşâ -I-**

Editörler

Prof. Dr. Adem YERİNDE
Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Saadet ALTAY
Arş. Gör. Mübarek ÖLMEZ

Genel Yayın Yönetmeni:
Mustafa ÇALIŞKAN

Bu kitapta yer alan bölümlerin ilmî ve fikrî muhtevası ile dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yolla çoğaltılamaz.

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI
Yayın No: 297

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika No: 51889

ISBN 978-605-351-586-9

Kapak Tasarım: DIZGi **MIZANPAJ**.COM

Baskı Öncesi Hazırlık: **Mehmet ATEŞ**
meh_ates@hotmail.com

Aralık 2022 / İstanbul

Kitap Dünyası Yayınları
Alayköşkü Cad. Küçük Sk. Civan Han No. 6/D:4
Cağaloğlu – İSTANBUL
Tel: 0212 514 93 05

www.kitapdunyasi.com.tr
bilgikitapdunyasi@gmail.com

KUR'ÂN'DA AHLÂK OLGUSU VE İNŞÂ ÖRNEKLERİ

Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ*

Giriş

Günümüz insanlığı, küreselleşmiş bir dünyada, teknolojik gelişmelerin baş döndürücü bir hızda ilerlediği, bireysel ve toplumsal problemlerin alabildiğine arttığı ve bunların iç içe girip doğruyla yanlışı birbirinden ayırmanın zorlaştığı, insanların maddeye olduğundan fazla değer verip bağlandığı bir ortamda yaşamaktadır. Bu durum, ahlâkî problemleri ve yozlaşmaları da beraberinde getirmektedir. Ahlâkın bozulmaya yüz tuttuğu ve yara almaya başladığı hiçbir yerde huzur ve mutluluktan söz etmek mümkün değildir. Çünkü ahlâk, insan için hayatın en vazgeçilmez ihtiyaçlarından bir tanesidir.

Gerek ilâhî gerekse beşerî yasalar, insanların huzur ve mutluluğuna yönelik ilkeler ortaya koyarlar ve bu ilkelerle toplumlarını inşâ etmeyi hedeflerler. Tarih bunun en canlı şahididir ki, beşeriyetin muhatap olduğu tüm ilahî dinlerin hedeflediği, ahlâkî ilkelerle örülü bir toplum modeli ortaya koymaktır. Zira ahlâk, insanoğlunun yaşadığı her alanda kendine ihtiyaç duyulan önemli bir olgudur. Bu sebeple ilahî dinler silsilesinin en son halkası olan İslâm ve onun kutsal kitabı Kur'ân, baştan sona, muhataplarını, ahlâkî ilkelerle örülmüş bir hayat yaşayarak dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmeye davet etmektedir. Bu gayeyle uyumlu olarak dinin mübelliği ve mübeyyini olan Hz. Muhammed de peygamber olarak gönderiliş gayesini "Güzel ahlâkı tamamlamak"¹ olarak ifade etmiştir.

* Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.

¹ Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbehî. *el-Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âli Nehyân, 1425/2004), "Hüsnü'l-Huluk", 8; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 14/513.

Bu çalışmada, Kur'ân'daki ahlâk olgusu ele alınarak Kur'ân'ın muhataplarını inşâsından örnekler verilecektir. Bunu yaparken Kur'ân'ın ahlâka yüklediği anlam, özellikle Hz. Muhammed'in (s.a.s.) "Üsve-i hasene"² olarak sunulan örnek şahsiyeti üzerinden ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Kur'ân'da Ahlâk Olgusu

Ahlâk kelimesi, "حُلُق" "Hulk / huluk" sözcüğünün çoğuludur ve lügatlerde büyük oranda "Kişilik ve karakter" anlamlarına vurgu yapan "Seciye, tabiat, huy, mizaç, din, töre" gibi manaları ihtiva eden bir anlam örgüsüne sahiptir. Bu kelimenin kökü olan ve lügatlerde "Planlamak, takdir etmek" anlamında karşımıza çıkan ve yaygın olarak "Yaratmak" anlamında kullanılan "حُلُق" "Halk" kelimesi, genel itibarıyla insanın fizikî yapısı, "حُلُق" "Huluk" sözcüğü ise manevî yapısı için kullanılmaktadır.³ Buradan hareketle ve halk sözcüğünün planlama, inşâ etme anlamından da yola çıkarak ahlâk, "İnsanı inşâ eden değerler bütünü", "İnsan davranışlarını belirleyen ruh hali" veya "İnsanın, iyi veya kötü olarak nitelenmesine yol açma potansiyeli olan özellikleri, huyları ve bunların tesiriyle ortaya çıkan iradeli davranışlarının tamamı" gibi çeşitli şekillerde tanımlanabilir.

Aynı zamanda ahlâk, "İnsanın yaratılıştan gelen tabiatının adı olan fıtrat"⁴ olarak da karşımıza çıkar. Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) deyişiyle: "Ahlâk, tek tek davranışları ifade eden bir kavram değil, sürekli olarak davranışlara kaynaklık eden ve nefiste kalıcı olarak yerleşmiş bulunan psikolojik bir durumdur. Buna göre davranışlar ahlâkın bir ürünü olarak meydana gelmektedir."⁵ Bu açıklamalara göre ahlâk; "İnsanın özünde mevcut olan, onu sağ-

² Bk. el-Ahzâb 33/21.

³ Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî (b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ty.), "hlk", 4/151; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, thk. Muhammed Avd Mür'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001), "hlk", 7/16-18; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), "hlk", 4/1470-1471; Ebü'l-Kâsım Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbî'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412), "hlk", 296-297; Ebü'l-Fadl Cemâlüddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1414), "hlk", 10/85-87; Muhammed Murtaşâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî, 1385-1422/1965-2001), "hlk", 25/251-265.

⁴ Zebîdî, "hlk", 25/257.

⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmî'd-Dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.), 2/357.

lıklı ve doğru bir hayata yönlendirmeye kodlanmış, güzel ve müstakim bir hayatın teşekkülünü tesis ve temin etmeye odaklı yasalar bütünüdür.” şeklinde tarif edilebilir.

İnsanın bedeni için suret, manevî şahsiyeti için sîret tabiri kullanıldığı gibi bedenın yaratılışı için halk, manevi bünyenin yaratılışı için ise hulk / huluk tabirleri kullanılmıştır. İşte insandaki beden ve ruh olmak üzere mevcut olan bu ikili yapı, ahlâk açısından da iki taraflı bir yapının oluşması sonucunu doğurmuştur. Nitekim Allah insana: ﴿فَأَلَمَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾ “Ona kötülük yapma ve kötülükten sakınma kabiliyeti veren (Allah’a yemin olsun) ki...”⁶ ayetinde de belirttiği gibi hem iyilik hem de kötülük yapma yeteneği vermiş, ancak; ﴿فَدَأَلِجْ مِنْ رَجَائِهَا * وَقَدْ حَابَ مِنْ دَسَائِهَا﴾ “Nefsini temizleyip arındıranlar kurtuluşa ermiş, onu kirletip kötülüklerle boğanlar ise hüsrana uğramıştır.”⁷ ayetinde ifade ettiği gibi onu temizleyenlerin kurtulacağını, kirletenlerinse zarara uğrayacağını bildirmiştir. Bunun sonucunda da insandan, manevî bünyesini arındırarak ahlâkını güzelleştirmesini istemiştir.

İslâm filozofları da ahlâkı, “Nefiste yerleşik olan yatkınlıklar” şeklinde tarif etmişlerdir. Bu yatkınlıklar sayesinde “Fiiller, nefisten herhangi bir fikrî ve iradî güçlüğü ihtiyaç kalmaksızın meydana gelir. Eğer bu yatkınlıklar iyi olursa nefisten ‘Faziletler’, kötü olursa ‘Rezîletler’ sâdır olur.”⁸ Buna göre her bir insanın ahlâkî özellikleri dünyaya gelmeden önce takdir edilmiştir. Ancak buradaki takdirin, yukarıdaki ayette de açıkça vurgulandığı gibi insanın hem iyilik hem de kötülük yapacak şekilde bir donanıma sahip ve bunlardan birisini seçme kudretinde olduğundan öte bir anlam taşıması mümkün değildir. Mizaç kelimesiyle de ifade edilmesi mümkün olan bu hususun, insanoğlunun bazı huylara yatkınlığını ifade etmesi olarak düşünülmesi daha makuldür.

Bazı rivayetlerde ahlâkın, insanın gündelik hayatında iyi veya kötü huylu olma durumunu tanımlayan bir anlam örgüsüyle ortaya çıktığı belirtilir. Bu hususun, kişinin tatlı dilli, güler yüzlü ve yumuşak tabiatlı veya kırıkcı, somurtkan ve sert mizaçlı olması şeklinde tezahür ettiği ifade edilir. Bir rivayette Abdullâh b. Mübârek’in (öl. 181/797) güzel ahlâkı: “Güler yüzlü olmak, iyiliği yaymak ve eziyete engel olmak.” şeklinde tarif ettiği bildiril-

⁶ eş-Şems 91/8.

⁷ eş-Şems 91/9-10.

⁸ Mehmet S. Aydın, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/10.

miştir.⁹ Beyhakî (öl. 458/1066), imanın şubelerini anlattığı kitabında ahlâk kavramını, “Öfkeyi kontrol etmek, cana yakın olmak ve tevazu göstermek” olarak tanımlamıştır.¹⁰

Dolayısıyla ahlâk, insanlar arası ilişkilerde nezaket, yardımlaşma, zarar vermemek, kırıp incitmemek, haksızlık etmemek gibi birtakım erdemlerle donanmış olmayı ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır. Bu tanımlı destekleyen hadislerden bir tanesinde Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Mümin kendisiyle ülfet edilen kimsedir, ülfeti olmayan ve kendisiyle de sağlıklı ilişkilerin kurulamadığı kişide hayır yoktur.”¹¹ Bunun yanında Hz. Peygamber ahlâka, “Sizin iman bakımından en mükemmeliniz, ahlâkı en güzel olanınızdır” şeklinde vurgu yaparak¹² onu imanın alametlerinden birisi olarak telakki etmiştir. Zaten kendisinin peygamber olarak gönderilişinin gayesini de “Güzel ahlâkı tamamlamak”¹³ şeklinde ilan etmiştir.

Kur’ân’da: ﴿وَأِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ “Hiç şüphe yok ki, sen yüce bir ahlâk üzere-sin.”¹⁴ buyrulur Hz. Peygamber’in ahlâkı ve onun şahsında ahlâklı olmak övülmüştür. Daha önce de belirtildiği gibi Hz. Âişe’nin (öl. 58/678), Hz. Peygamber’in ahlâkını öğrenmek üzere kendisine soru yöneltenlere, onun ahlâkının Kur’ân olduğunu bildirmesi,¹⁵ hem İslâm ahlâkının kaynağının Kur’ân olduğunu hem Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın canlı bir modelini oluşturduğunu öğretmesi hem de Kur’ân’ın, ahlâkı inşâ gücünü göstermesi açısından önemlidir.

Kur’ân’ın ahlâk örgüsü, muhteviyatında mevcut bulunan iman ve ibadetlerle iç içe olacak şekilde kurgulanmıştır. Zira Allah, Kur’ân’ın pek çok ayetinde ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ...﴾ “İman edip iyi ve faydalı işler yapanlar...” şeklinde ifadeler mevcuttur. Bu ayetlerde iman ile amel-i sâlih / faydalı ve güzel işler yapmak birbirinin tamamlayıcısı olarak sunulur. Bu durum, imanun ol-

⁹ Bk. Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü’l-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beirut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1998), “el-Birr ve’s-Sıla”, 62.

¹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu’abü’l-İmân*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa’îd b. Besyûnî Zağlûl (Beirut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1421/2000), 6/229.

¹¹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hecer, 1432/2011), 21/189.

¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/364, 16/114, 478, 40/242, 41/213; Tirmizî, “İmân”, 6; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 21/29;

¹³ Mâlik b. Enes, “Hüsnü’l-Huluk”, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/513.

¹⁴ el-Kalem 68/4.

¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/148, 42/183, 43/15.

duğu yerde mutlaka güzel ve faydalı işlerin, yani güzel ahlâkın bulunması gerektiğine önemli bir işarettir. Kur'ân'ın en yaygın olarak kullanılan bu ifadesi, iman ve güzel ahlâk ilişkisinin ne kadar kopmaz bir bağla birbirine bağlandığını göstermektedir. Dolayısıyla iman ve güzel ahlâk birbirinin ayrılmaz parçalarıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber'in, "Sizin iman bakımından en mükemmeliniz, ahlâkı en güzel olanınızdır" şeklindeki açıklaması, bu hususun en anlaşılabilir lafızlarla vurgulanmasıdır.

Kur'ân'da güzel ahlâk olgusunun, imanla olduğu gibi ibadetlerle de çok yakın bir ilişki içerisinde olduğu bildirilir. Bunun en bariz örneği, namazın müminlerin hayatında, güzel ahlâka dair yapacağı etkiyle alakalı olan ayettir. Allah, Kur'ân'da şöyle buyurmuştur:

﴿أَتْلُ مَا أُوْحِي إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ

مَا تَصْنَعُونَ﴾

"(Ey Peygamber!) Sana vahyedilen kitabı oku ve namazı hakkıyla kılma-ya devam et. Çünkü namaz, hayâsızlıktan ve kötü işlerden alıkoyar. Bil ki Allah'ı anmak, en büyük ibadettir. Allah yaptığınızı her şeyi bilir."¹⁶

Namaz, Allah'ın kullarını huzuruna kabul ettiği, onları makamında ağırladığı önemli bir buluşmadır. O, saat ve zamana bağlı olmaksızın, kulların her istedikleri an onları huzuruna kabul eder. Ancak Hz. Peygamber'in uygulamalarından günümüze kadar tevatür yoluyla geldiği ve tüm Müslümanlarca asırlardır uygulandığı gibi günde beş kez bütün müminlerin namazlarını eda etmek üzere Allah'ın huzuruna çıkmaları zorunludur. Bu durum, insanların yaratıcılarıyla kesintisiz şekilde iletişim kurmalarını sağlarken aynı zamanda onların ahlâkî olgunluğa erişmelerine de önemli katkılar sunar. Çünkü insanların namaz vesilesiyle her şeyden haberdar olan Allah ile buluşup ona iyi kul olma sözü vermesinin ve bu sözlerini tutmasının, onları güzel ahlâklı bireylere dönüştüreceği açıktır.

Müfessirler de insanları kötülüklerden uzaklaştırmayan namazın Allah'tan uzaklaştıracağını belirtmişler,¹⁷ böylece namazın ahlâk ile olan iliş-

¹⁶ el-Ankebût 29/45.

¹⁷ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 3/7; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru Hecer, 1422/2001), 18/408; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî (en-Nüket ve'l-uyûn)*, thk. İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/284; Ebü'l-Hasen Ali

kisine vurgu yapmışlar ve namaz ibadetinin gayelerinden bir tanesinin de insanları kötülüklerden uzaklaştırıp ahlâkî olgunluğa ulaştırmak olduğunu bildirmişlerdir. Bu durumda, en önemli ibadetlerden biri olan namaz, kazandırdığı çok yönlü faydalarla müminleri hem ahlâklı bireyler haline getirmekte hem de ahlâkın önemini kavratarak ahlâkın olmadığı bir hayatın, Allah katında bir değeri olmadığı gerçeğini zihinlere yerleştirmektedir.

Hâsılı ahlâk kelimesi Kur'ân'da, sadece müfret / tekil formuyla "خلق" "Huluk" şeklinde, biri "Âdet ve gelenek",¹⁸ diğeri de "Ahlâk"¹⁹ anlamında olmak üzere iki yerde geçmektedir. Fakat ahlâklı olmanın gerekliliği sadece bu iki ayetle sınırlı değildir, zira Kur'ân, birçok ayette geçen "Amel" sözcüğü içerisinde ahlâka vurgu yaparak güzel ahlâklı bireyler ve toplumlar yetiştirmeyi istemektedir. Bunun yanında güzel ahlâklı olmayı öğütleyen pek çok ifade hem iman hem ibadet hem de hukukla ilgili ayetlerde açık ve anlaşılır bir şekilde yer almaktadır. Kur'ân, bununla muhataplarını ihya ve inşâ etmeyi hedeflemektedir.

2. Kur'ân'da İnşâ Örnekleri

Kur'ân, bütün insanlığı muhatap aldığı ayetlerindeki tüm ilkeleriyle bireyleri ve toplumu ihya ve inşâ etmeyi hedefleyen bir kitaptır. O, bu gayeyi gerçekleştirmek için ortaya koyduğu ilkeler yanında Hz. Peygamber'in şahsında bir model / üsve-i hasene²⁰ olmak üzere inşâ edilmiş bir insan örneği de sunmakta ve bu örneğe tabi olunmasını istemektedir. Bu başlık altında, insanlığa inşâ edilmiş bir şahsiyet olarak sunulan Hz. Peygamber'in, Kur'ân tarafından nasıl eğitilip inşâ edildiğine dair bazı hususlara temas edilecektir.

Mekke döneminde, nüzul sıralamasına göre 39. sırada nazil olan²¹ A'râf Sûresi'nde Allah, Hz. Peygamber'in şahsında tüm insanlığa, ahlâklarını güzelleştirmeye teşvik etmek²² üzere şöyle buyurmuştur:

b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Heyet (Suudi Arabistan: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1430), 17/531; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb / Tefsîru'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 25/61.

¹⁸ eş-Şuarâ 26/137.

¹⁹ el-Kalem 68/4.

²⁰ "Andolsun ki, Allah'ın Resûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çokça anan kimseler için güzel bir örnek vardır." (el-Ahzâb 33/21).

²¹ Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Beyân fî 'Addi Âyi'l-Kur'ân*, thk. Gânim Kudûrî el-Hamed (Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs, 1414/1994), 136; Esat Özcan, Câbir b. Zeyd Hayatı, Mezhebi ve Tefsir Anlayışı (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022), 64.

²² Ebû Abdillah Şemsüddin el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrâhîm Etfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1384/1964), 7/345.

﴿حُذِيَ الْعَفْوُ وَأُمِرَ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾

“(Ey Peygamber!) Sen af yolunu tercih et, daima iyi ve güzel olanı emret ve cahillerden uzak dur.”²³

Bu ayetteki “الْعَفْوُ” “Afv” kelimesi müfessirler tarafından çeşitli anlamlar verilerek açıklanmıştır. Bunları üç grupta toplamak mümkündür.

Birincisi, “İnsanlarla olan ilişkilerde kolaylık göstermek, onları tavır ve davranışlarından dolayı muaheze etmemek, başkalarına zarar verecek tutum ve davranışlardan kaçınmak” anlamıdır. Hz. Peygamber’in: “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin nefret ettirmeyin.” sözü²⁴ de ayetteki bu anlamı pekiştirmektedir.²⁵

İkincisi, “İnsanların malından ihtiyaçtan fazla olanını almak” anlamıdır²⁶ ve bu kelime, Bakara Sûresi 219’uncu ayette bu anlamda kullanılmıştır.

Üçüncüsü ise “İnsanların yaptığı kötülükleri affetmek” anlamıdır.²⁷

Her üç durumda da ayetteki “Afv” kelimesi birbirine yakın anlamları ifade etmektedir. Bu kelime insanların işlerini kolaylaştırmak, yardım ederek fedakârlıkta bulunmak, hata ve kusurlarını bağışlamak anlamları mevcuttur. Dolayısıyla ayetteki “Afv” kelimesinin mali konularda cimrilik yapmamak, insanlarla ilişkilerde güzel ahlâkla davranıp kabalık ve nobran-

²³ el-A’râf 7/199.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), “İlim”, 11, “Edeb”, 80; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955), “el-Cihâd ve's-Siyer”, 8.

²⁵ Bk. Taberî, *Camîu'l-Beyân*, 10/641; Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve l-râbiûh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şilbî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 2/396; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, 3. Baskı (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1419), 5/1637; Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. İmâm Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 4/318; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 2/189; Kurtubî, el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân, 7/346.

²⁶ Bk. Taberî, *Camîu'l-Beyân*, 10/639; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 5/1638; Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî – Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 5/119; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim es-Semerkindî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 1/576; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 4/318; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15/435.

²⁷ Bk. Taberî, *Camîu'l-beyân*, 10/641-642; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, 5/119; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/435.

lıktan uzak durmak, işleri kolaylaştırmak, insanlara karşı yumuşak olmak ve güzel davranmak anlamlarına geldiği ifade edilmiştir.²⁸

Bu ayet nazil olunca Hz. Peygamber ayetin anlamını Cebrâil'e sorduğunda şu cevabı almıştır: "Ya Muhammed! Allah sana insanlarla bağıını koparmamanı, sana vermeyene vermeni ve sana zulmedenı affetmeni emrediyor."²⁹ Dolayısıyla Hz. Peygamber'den nakledilen anlam, insanlar arası ilişkileri düzenleyen bazı kuralların da içinde bulunduğu güzel ahlâka dayalı davranışlar teması üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Ayetteki "العرف" "Urf" sözcüğünün, bilme ve tanıma anlamına gelen "İrfân" ve "Ma'rûf" kelimelerinden geldiği tüm lügat kitaplarında üzerinde durulan bir gerçektir.³⁰ Bu husus göz önünde bulundurularak "Urf" sözcüğünün, "İyilik olarak bilinen ve tanınan şey" ve "Yapılması gerekli olan ve varlığının yokluğundan daha hayırlı olduğu bilinen şey" anlamına geldiği belirtilmiş, böylece ayetin insanlar arası ahlâkî ilişkileri düzenleyen ilkeler barındırdığı bildirilmiştir.³¹

Ayette, uzak durulması gerektiği belirtilen "Câhil" sözcüğü ise kelime anlamı itibarıyla mektep medrese görmemiş bilgisiz kimseler değil; insanlara kötülük ve haksızlık yapan, kabalık ve zorbalık gibi kötü huy sahiplerini ifade etmektedir. Cahillerden uzak durmak, onların yaptıkları yanlışları onaylayıp ses çıkarmamak değil; bu gibi kimselerin iyilik ve güzellikler karşısında sergilemiş oldukları olumsuz tavır ve davranışlar karşısında yılmadan hakkı savunmak, gerektiğinde onları da affetme becerisini göstererek, kolaylaştırıcı, hoşgörülü ve sabırlı bir şekilde iyilik yolculuğuna devam edebilmektir.³²

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatına baktığımız zaman onun, Risâlet'inin tüm safhalarında bu ayetin ilkeleriyle hemhal olduğunu görmek mümkündür. Onun başarılı olmasının arkasında yatan sebep de Kur'ân'ın rehberliğine teslim olmasıdır. Zira o, sadece Allah'tan aldığı vahyi okuyup insanlara tebliğ eden biri değil vahyin tüm gereklerini hayatının her safhasında

²⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 15/434.

²⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/643; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyl es-Semerkandî*, 1/576; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 4/318; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/345.

³⁰ Ferâhidî, "arf", 2/121; Ezherî, "arf", 2/207; Cevherî, "arf", 4/1400; Râgıb el-İsfahânî, "arf", 560-561; İbn Manzûr, "arf", 9/236.

³¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 15/434.

³² Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 15/435.

harfiyen uygulayan bir kişiliğe sahiptir ki, bu yönüyle o, yaşayan bir Kur'ân'dır. Bunun en bariz alameti ise Risâlet'in Mekke döneminde 39. sırasında nazil olan bir ayetin onu nasıl inşâ ettiğini gösteren ve Medine döneminin 89. sırasında nazil olan³³ bir ayetteki Allah'ın beyanıdır. Bu ayette Allah, Hz. Peygamber'in başarılı bir peygamber olarak görevini en güzel şekilde ifa etmesinin sırrını, yukarıda zikredilen ve onun benzeri başka ayetlerin inşâ ettiği ahlâkî kişiliğine bağlayarak şöyle buyurur:

﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ

فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾

“(Ey Peygamber!) Allah'ın sana lütfettiği sevgi ve merhamet sayesinde onlara karşı yumuşak ve merhametli davrandın. Eğer kaba ve katı kalpli olsaydın, etrafından dağılıp giderlerdi. Öyleyse onları affet, onlar için Allah'tan bağışlanma dile. İşlerinde onlarla istişare etmeye devam et. Bir işi yapmaya karar verince de Allah'a dayanıp güven. Zira Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.”³⁴

Hız. Peygamber'in, ayette sayılan bu ahlâkî özelliklerle olan ilgisi diğer insanlarınkinden farklı değildir. Yani burada sıralanan olumlu ve olumsuz davranışların tamamı, her insan gibi Hız. Peygamber'in fitratında da var olan bir özelliktir. Çünkü onun, bir insan olarak diğerlerinden bir farkı yoktur, tek fark ona vahiy gelmesi ve peygamber olarak seçilmesidir.³⁵ Ancak o, Allah'ın yaratılıştaki var ettiği bu özelliklerini ayetin öğütlediği ilkler çerçevesinde geliştirmiş ve güzel ahlâk kıvamına getirmiş ve böylece etrafındaki insanlara, ayette belirtildiği şekilde şefkat ve merhametle davranmıştır.

Bu ayet, Uhut savaşında Hız. Peygamber'in verdiği talimata uymayarak, Müslümanların yenilmesine sebep olan sahabe hakkında nazil olmuştur.³⁶ Savaşta emre itaatsizlik gibi askerî açıdan büyük bir suç teşkil eden hususlara karşı bile müsamahakâr bir tavırla yaklaşarak affedebilen Hız. Peygam-

³³ Dâni, *el-Beyân fî 'Addi Âyi'l-Kur'ân*, 136; Özcan, *Câbir b. Zeyd*, 64.

³⁴ Âl-i İmrân 3/159.

³⁵ “De ki: Ben sadece sizin gibi bir insanım. Benim sizden farkım, ilahınızın tek bir ilah olduğunun bana vahyedilmesidir. Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa iyi ve faydalı işler yapsın ve Rabbine yaptığı ibadette O'na kimseyi ortak koşmasın.” (el-Kehf 18/110).

³⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâs, 1423), 1/309; Zemahşerî, *el-Keşşâf*; 1/431; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 9/405; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/248.

ber, bu tavrı sayesinde Allah'ın övgüsüne mazhar olmuştur. Onun bu ince ve nazik tavrı, pek çok kişinin Müslüman olarak İslâm'a girmesine sebep olmuştur.³⁷ Zira çoğu zaman affetmek, ceza vermekten daha etkili olabilmektedir. İnsanların memnun olmaları için maddî yardım dağıtılmaya teşebbüs edilse yeterli imkânı bulmak mümkün değildir, fakat tüm insanlarda adeta bir yazılım olarak mevcut olan tatlı dil ve güler yüz gibi hasletler, tüm insanlığın mutlu olmasına yetecek kadar büyük bir sermayedir.

Hz. Peygamber'in bu tavrı sebebiyle Kur'ân'da övülmesi, onun tüm insanlık için örnek olarak sunulmasıyla da alakalıdır. Böylece Allah tarafından övülmek isteyenler, insanlara karşı güzel ahlâklı olmaya ve onlara karşı sevgi, saygı ve nezaketle davranmaya teşvik edilmiştir.

Kur'ân, hem ihya eden hem de inşâ eden nice ilkelerle dolu bir kitaptır. Bu kitabın, insanlık için bir model olmak üzere takdim ettiği Hz. Muhammed (s.a.s.), Kur'ân'ın inşâ ettiği bir beşerdir. Ahlâkı muhteşem, tavırları şefkat ve merhamet yüklüdür. Kur'ân onu şöyle tanıtır:

﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ﴾

“Ey insanlar! Size içinizden öyle bir elçi gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O, size çok düşkündür ve müminlere karşı da şefkat ve merhametle doludur.”³⁸

Kur'ân, Hz. Peygamber'in başarılı bir peygamber olmasının sırrını yumuşak huylu olması, insanlara karşı nazik ve kibar davranması, kaba ve çirkin söz kullanmaması ve affedici olması gibi bir takım ahlâkî özelliklerine bağlar. O, bu özelliklerini, Allah'ın, fıtratında var ettiği güzelliklere ve Kur'ân'da öğrettiği ahlâkî ilkelere borçludur.

Sonuç

Ortaya koyduğu tüm ilkeleriyle insanların mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşamasını gaye edinmiş olan Kur'ân, bu hedefini gerçekleştirmek için onların manevî yapılarının sağlıklı olmasına büyük önem atfetmiştir. Kur'ân, “Nefs” adı verilen iç dünyanın hem iyilik hem de kötülük yapma potansiyeline sahip olarak yaratıldığını bildirmiş, ilaveten nefsin arındırılanların kurtuluşu ereceğini, kötülöklere boğanların da pişman olup üzöleceklerini haber vermiştir. Nefsi arıtıp temizlemenin şeklini ve usulünü de Kur'ân'daki

³⁷ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 4/145.

³⁸ et-Tevbe 9/128.

ayetleriyle birer mesaj olarak aktarmış ve böylece ahlâkı güzelleştirmenin yollarını göstermiştir.

Bununla yetinmemiş, Kur'ân'ın iman, ibadet ve ahlâk ilkelerinin nasıl anlaşılması ve yaşanması gerektiğiyle ilgili model bir insan yetiştirmiş ve onu yaşayan bir Kur'ân olarak insanlığa örnek göstermiştir. Üsve-i hasene olarak takdim edilen bu model şahsiyet, peygamber olarak gönderiliş gayesini "Güzel ahlâkı tamamlamak" olarak özetlemiş ve Allah onu insanlığa, "Ahlâkı en güzel kişilik" olarak tanıtmıştır. Onun bu örnek kişiliğinin inşâsında, Kur'ân'ın eğitim ve terbiye ilkelerinin etkisi göz ardı edilmeden, Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin Kur'ânî ilkelere bağlılığı, Kur'ân'ın tavsiyelerine kulak veriş ve bu uğurda çelik gibi bir iradeyle gösterdiği gayret asla unutulmamalıdır. Hz. Âişe'nin, onun ahlâkının Kur'ân tarafından inşâ edildiğine dair verdiği haber, Kur'ân ile Hz. Peygamber arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermesi açısından çok önemlidir.

Hz. Peygamber'in, yaratılış açısından diğer insanlardan bir farkının olmadığı, onun da diğer insanlarla aynı donanımda yaratıldığı Kur'ân'ın açıkça ifadeleriyle vurgulanmış ve "İsterseniz siz de Allah'ın övdüğü model insan olabilirsiniz" mesajı verilmiştir. Evet, Hz. Peygamber bir melek değil herkes gibi bir beşerdir fakat o, Allah tarafından seçilmiş bir peygamberdir ve O'ndan vahiy almaktadır. Eğer o, hiç günah işleme potansiyeli olmayan bir melek olsaydı, kendisinin insanlığa örnek olarak sunulmasının bir mantığı olmazdı.

İnsanların mutlu ve mesut olarak yaşamalarında çok önemli bir etken olan ahlâk, mühim bir kavram olarak Kur'ân'ın öğretileri arasında yerini almış ve muhataplarını fazilet temelli bir ahlâk anlayışıyla inşâ etmeyi gaye edinmiş, ahlâk olmadan ne bireylerde ne de toplumlarda huzur ve mutluluğun olamayacağını beyan etmiştir. Bu sebeple Kur'ân; iman, ibadet ve ahlâkı birbirinden ayırmadan bunların tamamına ahlâkı bir değerler sistemi yerleştirmiş hem iman hem de ibadetleri ahlâklı olmaya vesile kılmıştır. Müslümanların en önemli ve yaygın ibadetlerinden namazın bu husustaki fonksiyonu, "İnsanları hayâsızlıklardan ve çirkin işlerden alıkoymak" olarak ifade edilmiştir. Böylece müminlerin günlük olarak Allah ile iletişimlerini sağlarken aynı zamanda kötülüklerden uzaklaşarak ahlâklı olmaları da hedeflenmiştir.

Sonuç olarak denebilir ki, Kur'ân bu gözle incelendiği zaman nice inşâ ilkeleriyle karşılaşılacak ve model olarak inşâ edilmiş Hz. Peygamber'in örneğiyle tanışılacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 45 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Aydın, Mehmet S. "Ahlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/10-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Merkezü Hecer, 1432/2011.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu'abü'l-İmân*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1414/1993.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Dânî, Osman b. Saîd. *el-Beyân fî 'Addi Âyi'l-Kur'ân*. thk. Gânim Kudûrî el-Hamed. Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs, 1414/1994.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-Lüga*. thk. Muhammed Avd Mür'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Ferâhîdî, Ebû AbdîrRahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 3. Basım, 1419.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddin. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Şemsüddin. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrâhîm Etfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 3. Basım, 1384/1964.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbehî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âli Nehyân, 1425/2004.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Tefsîru'l-Mâtürîdî – Te'vilâtü ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Tefsîru'l-Mâverdî (en-Nüket ve'l-'uyûn)*. thk. İbn Abdilmaksûd b. Abdîrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955.
- Özcan, Esat. *Câbir b. Zeyd Hayatı, Mezhebi ve Tefsir Anlayışı*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım. *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-Gayb / Tefsîru'l-Kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. el-İmâm Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'. *Tefsîru Abdürrezzâk*. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahru'l-Ulûm*. thk. Ali Muhammed Mu'avviz vd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. b.y.: Dâru Hecer, 1422/2001.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-Basît*. thk. Heyet. 25 Cilt. Suudi Arabistan: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1430.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî, 1385-1422/1965-2001.
- Zeccâc, Ebû İshâk. *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şilbî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.